
MELANIJA MIKEŠ, ALBINA LÜK,
FERENC JÜNGER

O DVOJEZIČNOSTI U JUGOSLAVIJI

Mišljenje da je dvojezičnost ili višejezičnost anomalija, kako u društvenoj strukturi tako i u govornom ponašanju jedinke, koje je naročito u periodu između dva rata preovladavalo u mnogim krugovima zainteresovanim za ovu problematiku, sve više ustupa mesto naučnom sagledavanju ove problematike, pa se danas o višejezičnosti ili dvojezičnosti govori kao o pojavi koja je normalna i prirodna, i koja, kako u pogledu govornog ponašanja jedinke tako i u pogledu društvenih zajednica, predstavlja jednu od bitnih karakteristika razvojnog stupnja savremenog društva.

U ovom radu govorićemo o dvojezičnosti kao društvenoj pojavi (1.) i skiciraćemo kulturno-istorijske, etno-jezičke i institucionalne karakteristike Vojvodine, Baranje i Prekomurja kao društvenih zajednica i sredina, u kojima, počev od 1973. godine, saradnici Instituta za hungarologiju u Novom Sadu i Instituta za narodnostna vprašanja u Ljubljani vrše sociolingvistička istraživanja mađarsko-srpskohrvatske, mađarsko-hrvatskosrpske i mađarsko-slovenačke dvojezičnosti (2.)¹⁾

1.0. Dvojezičnost pojedinaca, tj. individualna dvojezičnost je i ranije privlačila pažnju istraživača, koji su se u prvom redu zanimali za psihološke, fiziološke, lingvističke i druge dimenzije ove pojave. Društvene okolnosti koje su uslovljavale i održavale dvojezičnost često su zauzimale samo marginalno mesto, usled čega dobar deo predratnih istraživanja ima diskutabilnu vrednost. Tek uključivanjem socioloških komponenata u istraživanja dvojezičnosti dobija dvojezični pojedinac svoje mesto u okviru dvojezičnih društvenih za-

¹⁾ Autori se zahvaljuju Vasiliju Meliku, Dragu Druškoviću, Ištvanu Selju, kao i saradnicima Instituta za narodnostna vprašanja Dušanu Nećaku i Štefanu Šošu na primedbama i sugestijama koje su dali prilikom pripremanja ovog rada.

jednica. Izraz „dvojezičnost“ koji se u međuvremenu ustalio kao pojam sposobnosti pojedinca da komunicira na dva jezika i kao naziv za domen psiholoških istraživanja nije više zadovoljavao.

Da bi terminološki razgraničili područja istraživanja, sociološki usmereni istraživači usvojili su izraz „diglosija“. Prema svom utemeljitelju Fergusonu, diglosija označava upotrebu dva jezika za govornu interakciju unutar određene društvene zajednice. Karakteristika diglosije je strogo razgraničenje funkcija koju vrši jedan, odnosno drugi jezik.

Ferguson je definisao diglosiju kao „...relativno stabilnu jezičku situaciju u kojoj pored osnovnih dijalekata (koji mogu imati standard ili regionalni standard) postoji vrlo udaljen i visoko kodificiran (pogotovu gramatički kompleksniji) nadređen oblik, nosilac opsežne i bogate književnosti. Taj oblik proističe iz ranijeg perioda ili pripada drugoj jezičkoj zajednici, pa je široko zastupljen u obrazovnom sistemu; on predstavlja jezičko sredstvo za većinu pismenog i formalnog govornog sporazumevanja, ali ga nijedan deo zajednice ne upotrebljava u svakidašnjem razgovoru.“
— (Ferguson, 1959).

Različita funkcija dvaju jezika proizlazi, prema našem mišljenju, iz podređenog statusa jezika druge etničke grupe u određenoj zemlji, bilo kao posledica postojeće baštine ili međunacionalnih odnosa u sadašnjosti. Takav podređeni društveni status jezika manjinske zajednice sužava mobilnost pripadnika grupe i onemogućuje im ravnopravno uključivanje u ekonomski, društveni i kulturni život i napredovanje u okviru šire zajednice preko vlastitog jezika, a sužava i mogućnosti razvoja samog jezika.

U našim razmišljanjima o diglosiji polazimo, dakle, od saznanja da u slučaju kada se radi o dve različitim etničkim zajednicama koje žive u istom društvenopolitičkom uređenju razgraničenje funkcija jezika tih zajednica zasniva se na podređenosti društvenog (a često i pravnog) statusa jezika jedne zajednice, što proizlazi iz njene nejednakosti u društvenom, ekonomskom, kulturnom i političkom životu.

Na takvoj pretpostavci pokušaćemo da dogradimo dosadašnje gledište o funkciji jezika manjinske zajednice, dodajući mu i teorijsku definiciju koja je u skladu sa našim društvenim nastojanjima i stvarnošću, pa ćemo na adekvatan način definisati kontaktnu situaciju koja je zasnovana na ravnopravnosti dva ili više jezika.

1.1. Shema diglosične situacije u slučaju kada se radi o jeziku etničke manjine u odnosu na je-

zik šire zajednice bila bi sledeća: dva jezika od kojih svaki ima svoj visoko kodificiran standard vrše različite društvene funkcije. Funkcije oba jezika su podeljene kako u komunikaciji unutar etničke manjine kao grupe tako i u komunikaciji pripadnika manjine sa pripadnicima većinskog naroda. Jezik etničke manjine je sredstvo sporazumevanja među pripadnicima grupe u neformalnim govornim situacijama. Jezik šire društvene zajednice je sredstvo sporazumevanja u uobičajenim govornim situacijama i upotrebljava se u razgovoru o temama koje se odnose na društvena, politička, kulturna i ekonomska zbivanja u celom društvu.

Jezik etničke manjine može da ima određene normativno-pravne garantije, ali se one, ipak, ograničavaju na uopštena prava pripadnika etničkih manjina na slobodnu upotrebu svog jezika; nema stvarnih materijalnih garantija i institucionalnih mogućnosti za realizaciju tih prava. Na taj način se funkcija toga jezika ograničava na komunikaciju unutar grupe.

Pripadnici etničkih manjina ne mogu se uključivati u društvenopolitički, ekonomski i kulturni život preko svog maternjeg jezika, pa je zato njihova društvena mobilnost uslovljena njihovom govornom sposobnošću na jeziku šire društvene zajednice.

Teoretičari podvlače da je funkcionalno razgraničenje između dva jezika nužno da bi se oba jezika održala u okviru društvene zajednice. Kada funkcije dvaju jezika ne bi bile podeljene prema ulogama govornika u okviru različitih situacija i u svakidašnjim aktivnostima, usled brisanja vrednosnih odnosa dvaju jezika, jedan jezik bi zamenio drugi (Fishman, 1976). Smatramo da je takva pretpostavka diskutabilna, jer ne uvažava različitost društvenog položaja pojedinih etnikuma u društvenopolitičkim zajednicama. U uslovima ravnopravnog uključivanja grupe u društvenoekonomski život društveno-političke zajednice preko upotrebe maternjeg jezika može se s pravom pretpostaviti da se nijedna etnička grupa neće odreći kompletne funkcije svog jezika i pristati da podeli funkciju svog jezika sa drugim jezikom. Diglosična situacija je uvek odraz posrednog ili neposrednog pritiska u uslovima neravnopravnog statusa maternjeg jezika.

1.2. Odsustvo funkcionalne podele vrednosti dvaju jezika u situaciji koja je karakteristična za odnose u Jugoslaviji je posledica društvenog i pravnog statusa grupe čiji matični narod živi u drugoj državi. Jezik te grupe, tj. narodnosti, na području na kojem ona živi, definisan je kao ravnopravan statusu jezika šire zajednice. Oba jezika su službeni jezici, i aktivnost društveno-

političkih, ekonomskih i prosvetnih institucija je regulisana tako da po pravilu omogućava pripadnicima obeju etničkih zajednica komuniciranje na maternjem jeziku. Jeziku narodnosti su zagarantovane institucionalne mogućnosti da postigne isti društveni status koji ima jezik šire zajednice. Dvojezičnost je, međutim, češća pojava među pripadnicima narodnosti nego među pripadnicima šire zajednice, pa je jezik šire zajednice obično sredstvo sporazumevanja sa pripadnicima druge etničke zajednice, pre svega u neformalnim govornim situacijama. Međujezički odnosi više ne predstavljaju diglosične situacije u smislu različite funkcionalne vrednosti dvaju jezika za komuniciranje unutar jedne etničke zajednice, nego se dvojezičnost javlja u funkciji međugrupne komunikacije, gde maternji jezik služi kao sredstvo sporazumevanja sa pripadnicima druge narodnosti.

Pripadnicima narodnosti su dati realni uslovi da se preko maternjeg jezika uključuju u društveni, ekonomski i politički život cele zajednice i da na području kulture preko svog jezika daju svoj doprinos obogaćivanju kulture cele zajednice.

1.3. Politika ravnopravnosti naroda i narodnosti u Jugoslaviji otvara nove dimenzije u razvoju dvojezičnosti. Sve više se širi praksa da i pripadnici naroda Jugoslavije koji žive u etnički mešanim regionima uče jezike narodnosti. Potreba za poznavanjem jezika narodnosti proizlazi iz zajedničkih interesa svih radnih ljudi i građana na određenom području, koji u svakodnevnom životu i radu ostvaruju te interese zajedno u radnom procesu i procesu samoupravnog dogovaranja i sporazumevanja. Tome se pridružuje prirodna potreba da se ovlada jezikom svoga neposrednog saradnika, barem pasivno.

Takvu dvojezičnost, kada su na određenom području dvojezični ne samo pripadnici narodnosti nego i pripadnici šire zajednice, nazvaćemo funkcionalnom dvojezičnošću (Hajós, Klemenčič, 1976). Tu pojavu možemo definisati na sledeći način:

— pripadnici narodnosti mogu da upotrebljavaju svoj maternji jezik u svim situacijama, formalnim i neformalnim, u komuniciranju unutar grupe i izvan grupe; na formalnom nivou upotrebu maternjeg jezika im omogućuje dvojezična organizacija institucionalnog sistema, a na neformalnom činjenica da pripadnici naroda sa kojima žive barem pasivno vladaju njihovim maternjim jezikom.

Da je ostvarivanje funkcionalne dvojezičnosti realna mogućnost potvrđuje sve veće uključivanje pripadnika naroda u fakultativnu nastavu jezika narodnosti (na primer, u Vojvodini od 35

zajedničkih srednjih škola sa mađarskim i srpskohrvatskim nastavnim jezikom u 15 škola svi učenici srpskohrvatskog maternjeg jezika uče mađarski, a pored toga još u četiri škole mađarski jezik uči 26,90% učenika — Jukić, 1978).

Kao zanimljivost koja bi mogla da bude i pokazatelj novih kvaliteta u razvoju međunacionalnih odnosa na etnički heterogenim područjima gde su dati uslovi za razvoj funkcionalne dvojezičnosti, navodimo podatak iz naših istraživanja. Naime, kod učenika mađarske narodnosti koji su završili dvojezičnu osnovnu školu u Prekomurju i nastavili školovanje u školama sa slovenačkim nastavnim jezikom u jednojezičnoj, slovenačkoj sredini, zabeležili smo porast (3,73%) upotrebe mađarskog jezika u komuniciranju sa dvojezičnim učenicima slovenačke narodnosti. Svakako da ovu pojavu ne možemo vrednovati pre nego što je više proučimo. Međutim, kao jedan od razloga za ovakvu tendenciju u govornom ponašanju mogli bismo navesti subjektivno osećanje učenika da njihova pripadnost prelazi granice sopstvene narodnosti i da se kod njih, pored pripadnosti svojoj narodnosti, stvara osećanje pripadnosti dvojezičnoj zajednici Slovenaca i Mađara u celini.

2.0. „Ljudi prave svoju sopstvenu istoriju, ali oni je ne prave po svojoj volji, ne pod okolnostima koje su sami izabrali, nego pod okolnostima koje su neposredno zatekli, koje su date i nasledene.” — (Marks; 1949).

Polazeći od citirane Marksove misli, skiciraćemo ono što je zatečeno u pojedinim društvenim zajednicama (Vojvodini, Sloveniji i Hrvatskoj), i kako su te zajednice, u odnosu na sličnosti i različnosti *nasleđa*, formirale svoje institucionalne oblike za ostvarenje ravnopravnosti naroda i narodnosti, njihovih kultura, jezika i pisama. Pri tom ćemo imati na umu još jednu značajnu Marksovu misao: „Na raznim oblicima svojine, na socijalnim uslovima egzistencije uzdiže se čitava nadgradnja različitih i osobenih osećanja, iluzija, načina mišljenja i gledanja na život. Njih stvara i uobličava klasa iz svoje materijalne podloge i odgovarajućih društvenih odnosa. Pojedinaac, koji ih prima tradicijom i vaspitanjem, može uobražavati da su oni pravi motivi i polazna tačka njegovog delovanja” — (Marks; 1949).

Vojvodina, Baranja i Prekomurje, kao društvene zajednice i društvene sredine, prenele su u novu Jugoslaviju rezultate kulturno-istorijskih i etnojezičkih gibanja u Austrougarskoj Monarhiji i Kraljevini Jugoslaviji. Već u toku NOB-a dolazi do prvog „filtriranja” zatečenog stanja, prema načelima ravnopravnosti naroda i narodnosti i ravnopravne upotrebe njihovih jezika i pisama, da bi se u mirnodopskoj izgradnji socijalističke

zajednice ta načela sve uspješnije ostvarivala, i dobila svoj puni izraz u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja.

Kao i svaka skica, i naš prikaz će dati samo grube karakteristike ovih triju zajednica, zanemarujući neke okolnosti koje nisu beznačajne.

Odbir kriterija na osnovu kojih želimo da odredimo zajedničke i specifične crte ovih zajednica može se ipak opravdati sociolingvističkim aspektom naše analize. Ti kriteriji, svrstani kao konstante i varijable, bili bi sledeći:

(a) konstante²⁾

- (i) preobražaj kapitalističkih odnosa u socijalističke
- (ii) preobražaj kulture nacionalne manjine u kulturu narodnosti
- (iii) preobražaj manjinske svesti u svest pripadnika narodnosti

(b) varijable

- (i) urbano/ruralni odnosi
- (ii) kompaktnost/disperzija u demografskom faktoru
- (iii) dvojezičnost u školskom sistemu

(iv) institucionalizovani oblici ravnopravnosti naroda i narodnosti, njihovih jezika i pisama.

I pored uspeha koji su postignuti na području međunacionalnih odnosa u raznim našim zajednicama i sredinama, kao širem području u koje se uklapa uže područje ostvarivanja ravnopravnosti jezika i pisama naroda i narodnosti, „...i-pak ne možemo reći da naše društvo više nema problema u toj oblasti društvenog života. I na tom području se u praksi pojavljuju tendencije i shvatanja koja smo u samom sistemu međunacionalnih odnosa prevazišli, ali oni nisu prevaziđeni u zaostaloj svesti ljudi.“ (Kardelj, 1977). Tako je, na primer, u svesti izvesnog broja pripadnika naroda i narodnosti još uvek prisutno shvatanje o podređenosti i nadređenosti pojedinih jezika i kultura.

Naša istraživanja omogućuju da sagledamo odnose između ponašanja jedinki ili grupa prilikom upotrebe maternjeg jezika ili jezika društvene sredine i procesa preobražaja manjinske svesti, kao nasleđa građanske kulture, u svest pripadnika narodnosti, kao rezultata socijalističke kulture. Smatramo da uključivanje istorijske

²⁾ „Konstanta“ predstavlja samo uslovni naziv, jer su procesi u različitim sredinama dostigli različiti stupanj razvoja.

dimenzije u ovu sociolingvističku problematiku doprinosi realnoj oceni postignutih rezultata u ostvarivanju ravnopravne upotrebe jezika i pruža osnovu za izbor najadekvatnijih instrumenata.

Međutim, želimo odmah da napomenemo da se naše posmatranje neće zadržati samo na transformaciji svesti koja se ispoljava u kulturi, nego ćemo prilikom razmatranja imati u vidu i materijalnu podlogu odgovarajućih društvenih odnosa na kojima se uzdiže nadgradnja. U našem slučaju tu nadgradnju predstavlja odnos prema jeziku i njegovoj funkciji zadovoljavanja egzistencijalnih potreba za komunikacijom pojedinaca i grupa u višejezičnoj zajednici ili sredini, kao i odnos prema funkciji jezika u izgradnji duhovne kulture određene etno-jezičke zajednice.

Mađarski i srpskohrvatski, odnosno slovenački jezik (dakle, jezici koji se nalaze u žiži naših posmatranja) su, u pogledu društvenog i političko-pravnog statusa, menjali tokom istorije svoje odnose. Površni posmatrač mogao bi čak da kaže da su se ti statusi obrtali čas u korist jednog, a čas u korist drugog jezika, ali su za pronicljivijeg posmatrača te situacije ipak toliko specifične da bi se teško mogle izraziti formulom: jezik A preuzima status jezika B, ili jezik B preuzima status jezika A. Ne možemo, na primer, podvesti pod zajednički imenitelj položaj srpskog jezika u austro-ugarskoj Monarhiji u doba osnivanja Matice srpske i položaj mađarskog jezika stotinak godina docnije u Kraljevini Jugoslaviji; ili pitanje ravnopravne upotrebe jezika u doba Mađarske revolucije 1848. godine, i isto to pitanje stotinak godina docnije u socijalističkoj Jugoslaviji.

Ono što se događalo u istoriji u razdobljima od po stotinak godina — promene raznih oblika svojine i socijalnih uslova egzistencije, kao i njihovo odražavanje na međunacionalne odnose naroda i narodnosti na tlu današnje Vojvodine, Hrvatske i Slovenije, pa stoga i na upotrebu i status njihovih jezika — predstavlja nasleđe o čijem prisustvu u svesti naših ispitanika moramo voditi računa. Taj kvantum nasleđa — u zavisnosti od pitanja koje analiziramo u istraživanjima o upotrebi maternjeg jezika i jezika društvene sredine — moramo dodavati ili oduzimati od kvantuma informacija koje dobijamo preko upitnika.

U daljem izlaganju ukazaćemo na one istorijske momente koji su, prema našem mišljenju, relevantni za formiranje svesti o funkciji jezika kod naših ispitanika (2.1.); skiciraćemo makrosociolingvističku situaciju u Vojvodini, Baranji i Prekomurju (2.2.); sumiraćemo dijahroni i sinhroni makrosociolingvistički presek, sa namerom da iz te sinteze izvedemo pitanja i naučne hipoteze na kojima se zasnivaju naša sociolingvistička is-

traživanja (2.3.); na kraju ćemo ukazati na neke podatke iz naših istraživanja u svetlu postavljenih hipoteza (2.4.).

2.1. Možda nije naodmet da, prilikom pokušaja da skiciramo dijahrone makrosociolingvističke aspekte koji su uticali na formiranje svesti o funkciji jezika u njegovoj dvostrukoj ulozi, kao maternjeg i kao jezika društvene sredine, na današnjem nivou društvene svesti u našoj višejezičnoj zajednici, — razmišljamo na način kako je to učinjeno u marksističkoj kritici građanske ekonomije. Lingvisti koji se zalažu za takav pristup polaze od stanovišta da je jezik jedan vid ljudske prakse, pa kao i svaki rad, formira kategoriju vrednosti. Oni se pozivaju na Marksovu misao da je transformisanje upotrebne u prometnu vrednost proizvod društva kao i jezik. Oni smatraju da je značajno to što se Marks, pokušavajući da izrazi proces apstrahovanja rada u preobražavanju upotrebni u prometnu vrednost, pozivao na proizvodnju jezika (Marcellesi, Gardin, 1974).

Mi se sad nećemo udubljavati u to da li je toliko značajno što se Marks u svojoj kritici građanske ekonomije poziva i na fenomen jezika, i koliko je celishodno da se ovakva analogija u pristupu primeni na sveukupnost nauke o jeziku, kao što to zamišljaju autori koje smo citirali. Međutim, smatramo da je u dijahronom razmatranju makrosociologije jezika neophodno da emotivni naboj u društvenoj svesti o funkciji jezika ne tražimo prvenstveno u nekim psihološkim faktorima (iako se ni njihovo prisustvo ne može poreći), nego da počemo od kritike buržoaskog shvatanja vrednosti jezika.

U periodu prelaza iz feudalizma u kapitalizam, tj. u periodu nastajanja novih oblika društvene podele rada, čija je efikasnost zavisila, pored ostalog, i od povezanosti stanovništva jedinstvenim jezikom, isticanje jezika kao konstitutivnog elementa naroda odigralo je pozitivnu ulogu. Buržoazija u nastajanju shvatila je značaj jezika u prosvetivanju naroda i povezivanju njegovih delova. Međutim, docnije se jeziku pripisuje nacionalistička vrednost, tj. ona vrednost koju jezik ima kao „posed“ etničkog kolektiviteta i kao fenomen koji izdvaja i nadređuje ili podređuje pripadnike jednog etničkog kolektiviteta drugom etničkom kolektivitetu. Ako ti etnički kolektiviteti pripadaju istoj društvenoj zajednici, jezik postaje vrednost kojom se mogu kupiti ili prodati društvene privilegije.

Posmatramo li te procese na tlu Habzburške Monarhije, uočićemo takve tendencije u međuetničkim odnosima, koje se često kriju iza paravana romantičarskog veličanja jezika. Ovom konstatacijom, međutim, ne želimo da zapostavimo po-

zitivne tekovine romantizma u književnosti i kulturi (pa i u razvoju samog jezika), nego želimo da ukažemo na one makrosociolingvističke faktore u istorijskom razvoju koji nam mogu pomoći da bolje sagledamo delovanje tih faktora u sadašnjosti.

Da bismo okvire našeg viđenja malo proširili, navešćemo neke teze o funkciji nacionalnog jezika u Mađarskoj u doba romantizma, koje funkciju jezika — u ovom slučaju mađarskog jezika — osvetljavaju iz drugog ugla, ali nisu u suprotnosti sa gledištem koje smo izneli.

„Sledeći Herdera, u Mađarskoj je u svesti naroda zaživeo model prastare, „organske” nacije. Prema tom modelu, nacija je pojava *a priori*, kompleks nepromenljivih i imanentnih faktora. Među komponentama nacije određujuća je jezik, i sve ono što je u vezi sa jezikom, zatim kulturne tradicije, odražavanje „narodnog duha”, pradedovska prošlost, istorija,

Već su mislioci u doba prosvećenosti u Mađarskoj videli u nacionalnom jeziku odraz nacionalnog karaktera i glavno sredstvo za opstanak nacije. Svi su bili saglasni da jezik i kulturu treba razvijati. Zаметke docnijih težnji ka stvaranju jedinstva, čiji će pokretač i pobornik biti književnost, treba tražiti u toj saglasnosti.” — (Fenyő, 1977).

U pogledu prosvetiteljske funkcije jezika postoji izvesna podudarnost u gledištima Mađara i Srba. „I pored toga što u pogledu jezičkog ideala i programa ostvarenja jezičkog jedinstva Kazinci i Vuk imaju oprečna gledišta, u njihovoj idejnoj postavci ipak postoji jedna zajednička crta koja čini srodnim njihova nastojanja. To je teza koja vodi poreklo od prosvetiteljskog razmišljanja Bešenjeija i Dositeja: razvijanje kulture na nacionalnom jeziku.” — (Seli, 1977 a).

Međutim, jezički pokreti Mađara i Srba dvadesetih godina 19. stoleća međusobno se razlikuju. „Prvi, u ime plemićke državnosti, zahtevaju bezuslovnu dominaciju mađarskog jezika. Ovi drugi su se pak pozivali na herderovsko „prirodno pravo” koje je propagirao romantizam: na pretke, na poreklo, na autohtonost nacija, na prava kulture i jezika.” — (Seli, 1977 a).

Nama je danas jasno da su „borbe za jezik” koje su se vodile u to doba u suštini bile nešto sasvim drugo od priveda koje su imale, ali nam ta istorijska gibanja dokazuju da je jezik fenomen koji sadrži i velike potencijale emotivnog naboja. Tradicija i vaspitanje mogu da učine da jezik, koji je u istorijskom smislu bio samo jedan od motiva za značajne društvene pokrete, kod pojedinaca ili grupa postane mit o nacionalnoj svetinji.

U svojoj pojavnosti jezička politika građanske klase pokazuje velike razlike: od najliberalnije tolerancije, kulturne autonomije, slobodne upotrebe maternjeg jezika, pa do blažih ili grubljih oblika jezičke diskriminacije, sve do lingvocida. Međutim, suština buržoaskog shvatanja vrednosti jezika uvek se svodi na razlikovanje između jezika sa statusom državnog jezika i jezika koji nema taj status.

Stoga je razumljivo da ni napredna stremljenja u granicama buržoaske države nisu mogla da razreše konflikte u višejezičnim zajednicama. Kao ilustraciju pomenujemo pregovore između Košuta i delegacije vojvođanskih Srba, koji su pretrpeli neuspeh, jer je Košut uporno insistirao na principu jedinstvenosti državnog jezika, tj. mađarskog jezika kao državnog. Kada je revolucija počela da preživljava teže dane, mađarski revolucionari su postali popustljiviji, nudili su velike jezičke slobode, ali Košut dugo nije mogao da shvati da država može opstojati i bez državnog jezika. Tek dosta kasnije, u emigraciji, u svom nacrtu o Dunavskoj federaciji napustio je ideju o državnom jeziku i prihvatio ideju da svaka članica federacije upotrebljava svoj jezik (Kovács, 1977).

Velikosrpska buržoazija u Kraljevini Jugoslaviji nije se ustručavala da državni jezik javno propagira preko natpisa „Govori srpski!”, koji se nalazio na mnogim javnim mestima. U skladu sa svojom ideologijom, ona je mađarskom jeziku, kao jeziku nacionalne manjine, ostavila minimalni životni prostor i svela njegovu funkciju isključivo na neka područja kulture. Vrednost mađarskog jezika meri se njegovom kohezivnom snagom, čije delovanje omogućuje formiranje nacionalne manjine kao kulturnog pojma. Svest o funkciji mađarskog jezika postaje na taj način sastavni deo svesti o manjinskom društvenom statusu.

Kulturna orijentacija poslenika u oblasti mađarske kulture u doba stare Jugoslavije nosi pečat manjine, kao pojma građanske ideologije. Naravno, čito je bio prisutan uticaj Sentelekija, koji se oseća sve do danas, a sastoji se u tome da se zadaci manjinskog prosvetavanja i kulturne politike podvrgavaju aspektima „manjinske sudbine”. Senteleki je izvoristem svih životnih manifestacija Mađara u Jugoslaviji smatrao isključivo manjinski status, pa je u tom smislu označavao zadatke, ne obazirući se na ostale zadatke i nastojanja celokupne mađarske kulture.

Zapažanja Ištvana Lataka, Lajoša Turzoa, Lasla Gala i ostalih predstavnika takozvane socijalne književnosti gotovo su istovetna sa mišljenjem koje zastupa Senteleki — da je ideološka borba

problem većinskih naroda, dok manjinski pisac nosi veću odgovornost za obezbeđenje puke egzistencije svoga jezika i kulture nego za išta drugo. Karakter manjinske egzistencije nivelira i isključuje klasnu borbu. Tek u časopisu *Htd*, koji počev od 1936. godine izlazi pod rukovodstvom KPJ, raskida se sa tim tendencijama, i časopis se sve više angažuje u službi klasne borbe i radničkog pokreta (Szeli, 1977).

Nova koncepcija međunacionalnih odnosa, čiji je nosilac radnička klasa, isključuje mogućnost formiranja svesti o nadređenoj ili podređenoj vrednosti nekog jezika. Međutim, to mišljenje je uobličavala građanska klasa u toku jednog i po stoleća, i ono je postalo deo tradicionalnog pogleda na funkciju jezika. Manifestaciju takvog pogleda kod pojedinaca i grupa u našoj višejezičnoj zajednici treba shvatiti kao prelazni stadij preobražaja manjinske svesti u svest pripadnika narodnosti.

Kriteriji na kojima se formira socijalistička svest o društvenoj funkciji jezika, za razliku od kriterija na kojima se formirala građanska svest o društvenoj funkciji jezika, proizlaze iz shvatanja da je jezik neotuđivi atribut čoveka kao društvenog bića. Jezik se ne posmatra kao „posed“ etničkog kolektiviteta kojim pojedinac i kolektivitet mogu da manipulišu i pretvaraju ga u sredstvo za postizavanje društvenog prestiža i nacionalističkih ciljeva. Na ravnopravnim odnosima etničkih kolektiviteta u socijalističkom društvu formira se svest o funkciji jezika: jezik svakog etničkog kolektiviteta je sredstvo za uključivanje u sve procese društvenog života.

2.2. U skici istorijske dimenzije problematike koju ispitujemo ukazali smo na momente, po našem mišljenju, bitne za razumevanje nekih tendencija i shvatanja koji su u našem sistemu međunacionalnih odnosa prevaziđeni, ali su još uvek prisutni u svesti pojedinaca i grupa. Istorijsko „nasleđe“ na koje smo ukazali u grubim crtama zajedničko je za sve sredine u kojima vršimo ispitivanja. Na ovom stupnju naših istraživanja ne bismo želeli da zalazimo i u neka diferencijalna obeležja ovih društvenih sredina. To ćemo učiniti ako rezultati naših empirijskih istraživanja budu iziskivali da se u njihova tumačenja unesu i diferencijalne karakteristike istorijskog nasleđa.

Međutim, prilikom skiciranja sadašnje makrosociolingvističke situacije u društvenim zajednicama i sredinama u kojima vršimo ispitivanja, u sredsredićemo pažnju na diferencijalna obeležja. Pre svega, uzećemo u obzir konkretne oblike ostvarivanja ravnopravnosti jezika i pisama naroda i narodnosti, tj. ustavno-pravne institute i

razne institucije koje primenjuju višejezičnost, odnosno dvojezičnost.

Polazimo od pretpostavke da jugoslovenski model višejezičnosti deluje u smeru sprečavanja razvoja diglosije, u smislu društveno determinisane podele određenih funkcija na različite jezike ili varijetete (Fishman, 1972), i teži ka razvijanju funkcionalne dvojezičnosti (Hajós i Klemenčič, 1975). Istražujemo u sredinama i zajednicama gde se konkretni oblici ostvarivanja ravnopravnosti jezika i pisama naroda i narodnosti usklađuju sa datostima društvene sredine, pa se stoga i razlikuju. Zato naša istraživanja treba da pokazu da li se tendencije koje proizlaze iz jugoslovenskog modela višejezičnosti u podjednako meri ispoljavaju u različitim oblicima društvene prakse, a ako to nije slučaj, trebalo bi istražiti da li uzroci leže u nedograđenosti sistema koji se u datoj sredini primenjuje, ili u društveno-ekonomskim datostima, ili, pak, u nedovoljnoj aktivnosti subjektivnih snaga samoupravne socijalističke zajednice.

Društvene sredine u kojima vršimo istraživanja pripadaju trima društvenopolitičkim zajednicama: SAP Vojvodini, SR Hrvatskoj i SR Sloveniji.

Mađarski jezik ima status jednog od službenih jezika Vojvodine. Njegova upotreba institucionalizovana je na istom nivou kao i upotreba ostalih jezika naroda i narodnosti Vojvodine. Samoupravno organizovanje kulturne, prosvetne i naučne delatnosti Mađara u Vojvodini nema poseban tretman, nego se tretira ravnopravno sa delatnošću ostalih naroda i narodnosti Vojvodine.

U Sloveniji, međutim, gde postotak mađarskog življa predstavlja svega 0,5% stanovništva republike, ukazala se potreba za iznalaženjem posebnih instrumenata za ostvarenje prava pripadnika mađarske narodnosti u Prekomurju. Smatra se, naime, da se tu pored prava i dužnosti koje važe u istoj meri za sve radne ljude i građane, javlja još i obaveza zaštite narodnosnog karaktera, položaja i napretka pripadnika ove narodnosti. Pošto se to ne može ostvariti samo u onim samoupravnim odnosima i oblicima koje predviđa Ustav za sve radne ljude i građane, Ustav SR Slovenije predviđa mogućnost da pripadnici mađarske narodnosti formiraju samoupravne interesne zajednice za prosvetu i kulturu.

U tim samoupravnim interesnim zajednicama, koje su formirane u dvema prekomurskim opštinama — Murskoj Soboti i Lendavi, pripadnici mađarske narodnosti mogu na područjima specifičnih narodnosnih interesa da izraze svoje autentične interese bez ikakvog posredništva, i da

istovremeno i sami postanu aktivni subjekti ostvarenja svojih specifičnih prava i interesa i da preuzmu deo odgovornosti za očuvanje i razvoj sopstvenog identiteta. Te samoupravne interesne zajednice ne predstavljaju posebne i izolovane instrumentalne organizacije pripadnika narodnosti, već su instrumentalne organizacije radnih ljudi, u čijem okviru pripadnici narodnosti, kao radni ljudi i građani, realizuju one svoje posebne interese i prava koji neposredno proizlaze iz njihove etničke specifičnosti (Šoš, 1977).³⁾

Savez Mađara u Hrvatskoj predstavlja institucionalizovani oblik za negovanje kulture i jezika ove narodnosti u ovoj republici. Delatnost Saveza odvija se u šest komisija, koje se bave sledećim pitanjima: negovanje tradicije brigade „Petefi Sandor”, školstvo, umetnost, bibliotekarstvo, narodne i kulturne tradicije i ostvarivanje prava narodnosti.

Vidimo da se u delatnost Saveza, pored kulturnih, uključuju i društveno-politička pitanja. Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske je u više mahova raspravljao o tome da li organizacije ovakvog tipa imaju pravo da se bave i društvenopolitičkim pitanjima od značaja za pojedine narodnosti. Danas vlada mišljenje da savezi pojedinih narodnosti nisu samo nadležni za pitanja kulture, nego da u domen njihove delatnosti spada i vođenje brige o svim interesima njihove narodnosti (Junger, 1977).

Mađarski jezik i kultura imaju u pomenutim tri-ma društvenim zajednicama ne samo različit tretman u odnosu na ustavno-pravne institute, nego razlike dolaze do izražaja i u vaspitnoobrazovnom sistemu.

Jugoslovenski model višejezičnosti zastupa tezu zajedničkog vaspitanja dece i omladine različitih nacionalnosti. Međutim, s obzirom na različitost uslova pod kojima se ostvaruje zajedničko vaspitanje dece i omladine različitih nacionalnosti u nas, nastavno-vaspitni oblici zajedničkog vaspitanja nisu isti. Pod pojmom zajedničkog vaspitanja omladine i dece različitih nacionalnosti ne podrazumeva se, ali se i ne isključuje, zajedničko prisustvo dece i omladine različitih nacionalnosti

³⁾ Ustav SR Slovenije član 251: „Za razvijanje nacionalne kulture, obrazovanja i vaspitanja na sopstvenom jeziku, štampe i drugih sredstava javnog informisanja narodnosti, kao i izdavačke delatnosti i za razvijanje kontakata sa matičnim narodom radi kulturnog i jezičkog napretka, mogu pripadnici italijanske odnosno mađarske narodnosti formirati samoupravne interesne zajednice za prosvetu i kulturu u onim opštinama u kojima te narodnosti žive. Statutom opštine i samoupravnim aktima samoupravne interesne zajednice određuju se pitanja sa tih područja o kojima samoupravne interesne zajednice odlučuju ravnopravno sa kompetentnim većem opštinske skupštine, odnosno odgovarajućim samoupravnim interesnim zajednicama.”

u samom obrazovnom procesu. Pod zajedničkim vaspitanjem podrazumeva se vaspitnoobrazovni proces koji se odvija u pedagoškim ustanovama sa dva ili više jezika (Mikeš, 1976).

U Vojvodini deca i omladina mađarske nacionalnosti obično pohađaju odeljenja sa mađarskim nastavnim jezikom, koja rade u istoj smeni sa odeljenjima sa srpskohrvatskim nastavnim jezikom. Karakteristično je za vojvođansku praksu da se sticanje novih znanja i umenja odvija na maternjem jeziku, a jezik sredine (srpskohrvatski ili jedan od jezika narodnosti) se usvaja putem pedagoških aktivnosti organizovanih u cilju učenja jezika sredine, u zajedničkim slobodnim aktivnostima itd.

U Sloveniji, u mađarsko-slovenačkom području Prekomurja, deca mađarske i slovenačke narodnosti pohađaju ista odeljenja, u kojima se celokupna nastava odvija na mađarskom i slovenačkom jeziku, dakle dvojezično. Takva nastava zasniva se na unutrašnjoj diferencijaciji jezika, tj. učenik slobodno bira jezik na kojem će reprodukovati svoje znanje, a princip je da se vrednuje ono znanje koje je učenik reprodukovao na svom maternjem jeziku. U srednjim školama na ovom području mađarski jezik se uči kao fakultativni predmet.

U Hrvatskoj (u Baranji i Slavoniji) u načelu se primenjuje — gde za to postoje uslovi — sistem sticanja znanja na maternjem jeziku, kao i u Vojvodini. Ukoliko takvih uslova nema, primenjuje se dvojezična nastava, tj. pojedini predmeti se izučavaju na jednom, a drugi na drugom jeziku. Zapaža se tendencija porasta broja predmeta koji se izučavaju na maternjem jeziku, tj. mađarskom. Za ovu sredinu karakteristična je praksa „negovanja maternjeg jezika“ (koja je poznata i u Vojvodini), tj. poseban oblik nastave mađarskog jezika za decu i omladinu mađarske narodnosti koja pohađaju nastavu na hrvatsko-srpskom jeziku (Merki, 1977).

2.3. Ukazivanjem na ove različenosti u institucionalizovanim oblicima ostvarivanja ravnopravnosti jezika mađarske narodnosti u okviru pluralističkog i fleksibilnog modela višezjezičnosti koji se ostvaruje u uslovima samoupravnog socijalizma, želimo da istaknemo marksistički pristup društvenim datostima koji leži u osnovi opredeljenja za izbor odgovarajuće institucionalne forme. Takav pristup nam omogućava da shvatimo opravdanost različitosti na koje smo ukazali, a koje proizlaze iz različitosti neposredno zatečenih okolnosti, i onih koje se razvijaju u društvenoekonomskim uslovima socijalizma. To su, pre svega, datosti etno-jezičke distribucije, koje su za mađarsku narodnost mnogo povoljnije u Vojvodini nego u

Sloveniji ili Hrvatskoj. Zatim, odnos ruralnog i urbanog življa mađarske narodnosti, koji je u nekim regionima Vojvodine neuporedivo povoljniji s obzirom na činjenicu da oko trećina vojvođanskih Mađara živi u gradovima koji predstavljaju srednje i visoko razvijene kulturne i industrijske centre Vojvodine (Györe, 1971).

Ostvarivanje ravnopravnosti nekog jezika u našoj praksi meri se stepenom njegove društvene funkcije, a ta funkcija zavisi od stepena njegove komunikativnosti u društvenom opštenju. Svi procesi, tendencije i mehanizmi koji smanjuju komunikativnu vrednost nekog jezika izazivaju odbrambenu reakciju kod pripadnika etničke grupe čiji je jezik u pitanju (Lük, 1977).

Zatečene okolnosti i pomenute datosti u društvenim sredinama u kojima žive pripadnici mađarske narodnosti u Sloveniji i Hrvatskoj otvaraju mogućnosti za procese u kojima komunikativna vrednost njihovog jezika postaje ugrožena. Formiranje posebnih ustavno-pravnih instituta koje smo pomenuli i dvojezična praksa u zajedničkom vaspitanju i obrazovanju dece i omladine mađarske i slovenačke, odnosno hrvatske narodnosti imaju za cilj da neutralizuju takve procese. U uslovima gde su zatečene okolnosti i društveno-ekonomske datosti drugačije, i ne pogoduju otvaranju mogućnosti ovakvih negativnih tendencija, kao što je slučaj u Vojvodini, ne ukazuje se potreba za formiranjem posebnih ustavno-pravnih instituta za zaštitu jezika i kulture mađarske narodnosti.

Bez obzira na širinu naše koncepcije o međunacionalnim odnosima koja je ugrađena u naš ustav, dobro je što su, prilikom koncipiranja konkretnih institucionalizovanih oblika za ostvarenje ravnopravnosti jezika naroda i narodnosti u društvenim sredinama kakve su one u kojima žive Mađari u Jugoslaviji, bila prisutna i sledeća razmišljanja:

Slabo pokretljivi pripadnici etničkih grupa, tj. manjinskih etnikuma ili narodnosti koji žive u zatvorenim ruralnim sredinama, uglavnom zadovoljavaju potrebe u okviru svog jezika, bolje su zaštićeni od asimilacije i dugo čuvaju svoj jezik. Međutim, njihov jezik ostaje na nivou dijalekta i postaje nepodesan za komunikaciju na svim nivoima društvenog komuniciranja. Stoga se očuvanje i razvoj jezika takvih grupa mora tretirati sa stanovišta prevazilaženja pukog interesovanja za folklorne osobenosti.

S druge strane, gde je prisutna velika mobilnost kod pripadnika etničkih grupa, tj. manjinskog etnikuma ili narodnosti, njihovo intenzivno uključivanje u društvene i industrijske tokove može

dovesti i do intenzivne upotrebe većinskog jezika, kao jedinog sredstva sporazumevanja izvan porodičnog kruga, što otvara put ka napuštanju maternjeg jezika, i, u krajnjoj konsekvenci, ka gubljenju identiteta etničke pripadnosti (Lük, 1977).

Podizanjem mađarskog jezika na nivo službenog jezika u svim društvenim sredinama na koje se odnose naša istraživanja učinjen je krupan korak u sprečavanju delovanja pomenutih negativnih tendencija, kako kod slabije tako i kod više pokretljivog mađarskog življa u Jugoslaviji. Značajno je, a po našem mišljenju i presudno, što se službeni status mađarskog jezika ostvaruje i na nivou osnovnih organizacija udruženog rada.

2.4. Ako uporedimo dijahrone i sinhrono datosti našeg makrosociolingvističkog preseka, konstatovaćemo da se zatečene okolnosti i institucionalni oblici dvojezičnosti u datoj sredini nalaze u komplementarnom odnosu, tj. da postoji tendencija da se nepovoljne okolnosti kompenziraju pojačanim delovanjem subjektivnih snaga našeg društva preko institucionalizovanih oblika za očuvanje maternjeg jezika i razvijanje funkcionalne dvojezičnosti.

Pristup i analiza koju primenjujemo u našim ispitivanjima omogućuju nam da uočimo prisustvo tih subjektivnih snaga. Tako smo, na primer, kod jedne grupe ispitanika koji žive u sredini gde je njihov maternji jezik u manjini primetili da je upotreba maternjeg jezika u govornoj situaciji *na javnom mestu* jače zastupljena nego kod jedne druge grupe ispitanika koji žive u dvojezičnoj sredini. Ovakva pojava, koja se ne bi mogla očekivati na osnovu faktora etno-jezičke strukture stanovništva, ukazuje na to da u datoj sredini deluju faktori koji doprinose očuvanju maternjeg jezika.

Postupak koji primenjujemo u našim ispitivanjima takođe nam omogućuje da konstatujemo stepen relevantnosti pojedinih kriterija koji su ugrađeni u naš sistem istraživanja. Tako se, između ostalog, pokazalo da je kategorija sagovornika značajniji faktor u izboru jezika nego tema razgovora, a narodnost sagovornika značajnija od društvene funkcije sagovornika.

Istražujemo školsku omladinu i postavljamo im pitanja u vezi sa upotrebom maternjeg jezika i jezika društvene sredine. Ispitujemo kako se školska omladina jedne određene narodnosti odnosi prema upotrebi svog jezika i jezika društvene sredine u zavisnosti od društvene zajednice ili sredine u kojoj živi. Posmatramo upotrebu jednog od jezika u dvojezičnoj ili višejezičnoj zajednici ili sredini u dvostrukoj funkciji, tj. u

funkciji maternjeg jezika kada ga upotrebljavaju pripadnici one nacionalnosti čiji je to jezik i u funkciji jezika društvene sredine kada ga upotrebljavaju pripadnici one nacionalnosti kojima taj jezik nije maternji. Sagledavamo relevantna obeležja strukture višejezične zajednice ili sredine na osnovu odnosa korišćenja jezika pojedinih nacionalnosti kao maternjih i kao jezika društvene sredine.

U tom sklopu posmatranja nastojimo da uočimo stepen ostvarivanja funkcionalne dvojezičnosti, kao i faktore koji usporavaju njeno ostvarivanje, među kojima i diglosiju, koja je na područjima koje smo dosad ispitivali samo sporadično prisutna.

Polazna tačka naših istraživanja je saznanje da se naša višejezična zajednica može nesmetano razvijati samo onda ako su međunacionalni odnosi sređeni i imaju solidnu osnovu. Imali smo u vidu i to da kompleksno pitanje međunacionalnih odnosa ima i značenje jezičke projekcije, i da je stvarno i iscrpno proučavanje pojedinih jezičkih pojava moguće samo kada poznamo osnovnu situaciju u kulturi u kojoj se ostvaruje jezik koji ispitujemo, odnosno kada imamo u vidu čitav sistem faktora koji utiču na korišćenje jezika.

LITERATURA

Fenyő István (1977), „Az irodalom republikájáért” (Naučni skup „Romantizam i njegovi prethodnici u književnosti i umetnosti”), Beograd.

Ferguson, Charles A. (1959), „Diglossia” (*Word*, No. 15, p. 325—340).

Fishman, Joshua A. (1972), *The Sociology of Language*, Newbury House Publishers.

Fishman, Joshua A. (1976), „Bilingualism With and Without Diglossia; Diglossia With and Without Bilingualism” (*Journal of Social Issues*, No. 2, p. 29—38).

Györe Kornél (1971), „Vajdaság népeinek és nemzetiségeinek területi megoszlása különös tekintettel a tartomány magyar népességére” (*Létünk*, 1/1971), Újvidék.

Hajós Ferenc, Klemenčič, Vladimir (1975), *Kétnyelvűség a Szlovén Szocialista Köztársaságban* (Nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia), Békescsaba.

Hajós Ferenc, Klemenčič, V. (1976), „Dvojezičnost v SR Sloveniji” (na narodnostno mešanem ozemlju v Prekmurju) (*Teorija in praksa*, št. 1—2, leto XIII, str. 66—76), Ljubljana.

Jukić, Zlata (1978), „Organizacija i problemi nastave jezika društvene sredine u zajedničkoj srednjoj školi” (*Pedagoška stvarnost*, br. 1, str. 28—31), Novi Sad.

Junger Ferenc (1977), „Adalékok a kétnyelvűség vizsgálatához a Dráva-szögben” (*Hungarológiai Közlemények*, 30—31), Újvidék.

Kardelj, Edvard (1977), *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Beograd.

Kovács Endre (1977), *Szemben a történelemmel*, Budapest.

Lük, Albina (1977), „Jezik kao sredstvo diskriminacije nacionalnih manjina”, *Pregled*, 7—8, Sarajevo, str. 956—970.

Marcellesi, J. B., Gardin, B. (1974), *Introduction à la sociolinguistique*, Paris.

Marks, Karl (1949), *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*, Beograd.

Merki Ferenc (1977), „A második félév kezdetén” (*Magyar Képes Újság*, XXVI. Évfolyam 4. szám), Eszék.

Mikeš, Melanija (1976), „Jugoslovenski model višjejezičnosti” (*Odjek*, br. 17), Sarajevo.

Seli, István (1977, a), „Problemi jezika u procesu formiranja modernih nacija” (Naučni skup „Kulturno-politički pokreti naroda Habsburške Monarhije u 19. veku”), Novi Sad.

Szeli István (1977), „Adalék a nemzetiségi mikrokultúra vizsgálatának elméleti és módszertani kérdéseihez I.—II.” (*Híd*, 3, 4), Novi Sad.

Šoš, Štefan (1977), *Samoupravne interesne zajednice za prosvetu i kulturu narodnosti u SR Sloveniji* (Inštitut za narodnostna vprašanja), Ljubljana.